

JUSTYNA CIECHANOWSKA, KATARZYNA SZWED

Uniwersytet Rzeszowski

MODEL EDUKACJI RELIGIJNEJ W REPUBLICE ESTONII

1. WPROWADZENIE

Każde państwo w sposób suwerenny określa swój stosunek do Kościoła. Nauka religii w szkole jest czynnikiem ważkim przy definiowaniu natury tych relacji. Problem nauczania religii w szkołach publicznych stanowi emanację prawa rodziców do wychowania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi. Współcześnie, w dobie pluralizmu religijnego i kulturowego, wypracowanie spójnego i efektywnego modelu edukacji religijnej napotyka wiele przeszkód. Nie bez znaczenia są tu struktura społeczna i wyznaniowa, stopień laicyzacji kraju, tradycja religijna oraz typ relacji między państwem a instytucjami religijnymi. Wpływają one istotnie na politykę legislacyjną państwa w omawianej dziedzinie.

Mimo że Europa zmierza do ujednoczenia, a powszechnie uznane akty prawa międzynarodowego dotyczące praw i wolności uznają wolność sumienia i wyznania jako publiczne prawo podmiotowe, to poszczególne państwa odmiennie definiują swoją rolę w ochronie praw człowieka, w tym także przyznania gwarancji w zakresie wolności sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym. Z punktu widzenia obowiązującego w państwie modelu edukacji religijnej najważniejszym zagadnieniem wydaje się dokonanie wyboru aspektu negatywnego lub pozytywnego wolności religijnej. Państwa mogą także próbować

zachować równowagę pomiędzy wymiarem negatywnym i pozytywnym¹. Ta dowolność w kształtowaniu modelu edukacji religijnej w szkołach publicznych przebiega jednak w granicach zaakceptowanych przed dane państwo międzynarodowych dokumentów odnoszących się do ochrony praw i wolności człowieka. W Europie funkcjonuje wielość rozwiązań w tym zakresie – począwszy od nauczania religii jako przedmiotu obowiązkowego w formie wyznaniowej, przez niewyznaniową obligatoryjną naukę, na fakultatywnej wyznaniowej kończąc². Co warte podkreślenia, jedynie Estonia zdecydowała się na wprowadzenie niewyznaniowej fakultatywnej formy nauczania religii.

Cel opracowania stanowi przegląd i ocenę estońskich rozwiązań prawnych dotyczących edukacji religijnej. Krytyczna analiza regulacji konstytucyjnych oraz ustawowych pozwoli ustalić zakres indywidualnego prawa do demonstrowania przekonań religijnych w sferze publicznej, w tym zwłaszcza nauczania religii w szkołach państwowych i prywatnych. W pierwszej kolejności przybliżono strukturę wyznaniową współczesnej Estonii. W Europie niewiele jest państw, które są równie silnie ześwieczone. Ukazano, jakie konsekwencje społeczne, głównie w kontekście powszechnego stosunku do religii i jej nauczania, miały uwarunkowania historyczne. Następnie omówiono obecny model szkolnictwa i edukacji religijnej obowiązujący w szkołach państwowych i prywatnych oraz zasygnalizowano najważniejsze punkty

---

¹ Wymiar negatywny należy rozumieć jako zapewnienie rodzicom lub uczniom po uzyskaniu odpowiedniego wieku ochrony przed narzucaniem im wartości niezgodnych z ich przekonaniami religijnymi lub filozoficznymi. Z kolei uznanie pierwszeństwa wymiaru pozytywnego oznacza, że wyznawanie przekonań religijnych czy filozoficznych w życiu publicznym jest uprawnione. Tym samym rodzicom przysługuje prawo do wychowywania swoich dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami również w szkole publicznej. Por. J. KRUKOWSKI, *Religia w edukacji publicznej w państwach Unii Europejskiej. Panorama systemów*, [w:] *Religia i etyka w edukacji publicznej*, red. J. KRUKOWSKI, P. SOB CZYK, M. PONIATOWSKI, Warszawa 2014, s. 29.

² Należy zaznaczyć, że są państwa, które całkowicie usuwają nauczanie religii ze szkół publicznych. Po rozwiązaniu tego typu sięgnęły Francja i Słowenia. Szerzej: K. ORZESZYNA, *Świeckość szkoły a nauczanie religii we Francji*, «Roczniki Nauk Prawnych» 14/2, 2004, s. 5-21.

sporne w toczącej się debacie nad potrzebą i zakresem nauczania religii w publicznych placówkach oświatowych.

Istotne znaczenie dla prowadzonych rozważań miała metoda dogmatyczna, która pozwoliła na dokonanie systematyzacji i ustalenia znaczenia postanowień aktów prawnych odnoszących się do nauczania religii w szkołach publicznych i prywatnych w Republice Estonii. Ponadto w opracowaniu skorzystano z metody historycznoprawnej, która obrazuje dynamikę zmian regulacji prawnych w omawianej dziedzinie na przestrzeni czasu.

2. ZARYS STRUKTURY WYZNANIOWEJ

Nie tylko na tle całego kontynentu, ale nawet w grupie państw bałtyckich Estonia jawi się jako przykład szczególny. Jest to kraj silnie zlaicyzowany, w którym prawie 70% społeczeństwa stanowią ateści, agnostycy lub osoby niereligijne, nieutożsamiające się z żadnym wyznaniem. Organizacje religijne działające w tym niewielkim bałtyckim kraju można podzielić na dwie grupy – te o chrześcijańskiej proweniencji oraz reprezentujące pozostałe wyznania³.

W strukturze wyznaniowej dominującą pozycję zajmują denominacje protestanckie, a zwłaszcza Estoński Ewangelicki Kościół Luterński (Eesti Evangeelne Luterlik Kirik), oraz wyznawcy dwóch Kościołów prawosławnych – Estońskiego Apostolskiego Kościoła Prawosławnego (Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik) i Estońskiego Kościoła Prawosławnego Patriarchatu Moskiewskiego (Moskva Patriarhaadi Eesti Õigeusu Kirik). Chrześcijanie obrządku prawosławnego stanowią w większości potomków ludności słowiańskiej przesiedlanej na te tereny w okresie okupacji sowieckiej. Estoński Apostolski Kościół Prawosławny działa na prawach

---

³ W Estonii są zarejestrowane organizacje buddystów i muzułmanów, a także Estońska Żydowska Wspólnota Religijna, Stowarzyszenie Estońskich Żydowskich Kongregacji i Organizacji, Kongregacja Świadomości Kriszna w Estonii, Stowarzyszenie Estońskiej Kongregacji Bahaizmu, jak również Estoński Dom Taara i Religii Rdzennych. Por. M. KIVIORG, *Religion and Law in Estonia*, Alphen aan den Rijn 2011, s. 17-18.

szerokiej autonomii, ale pozostaje pod jurysdykcją ekumenicznego patriarchatu w Konstantynopolu i jest wspierany przez władze estońskie. Mniejszość rosyjska zwraca się głównie w stronę Kościoła związanego z patriarchatem moskiewskim⁴. W latach 1991-2010 stosunki między Kościołami były napięte. Przypadek ten należy uznać za swoisty wyjątek. Relacje pomiędzy pozostałymi wyznaniem mają raczej przyjazny charakter. Fakt, że poszczególne Kościoły chętnie inicjują i podejmują wspólne działania, stanowi istotny czynnik w stabilizacji stosunków na linii państwo – Kościół w Estonii⁵.

Estończyków zalicza się do najmniej praktykujących narodów. Przebudzenie religijne było widoczne na początku lat 90. XX w.⁶ Stanowiło ono wyraz sprzeciwu wobec dotychczasowej sowieckiej polityki wymierzonej w indywidualne prawo do manifestowania przekonań religijnych. To zainteresowanie przynależnością do Kościoła lub związku wyznaniowego szybko jednak ustało.

Szacuje się, że obecnie 13,6% populacji identyfikuje się z luteranizmem. Większość jego wyznawców stanowią rodowici Estończycy. 12,8% to wierni obrządku prawosławnego⁷. Według niektórych danych ich liczba przewyższyła dotychczas tradycyjnie najliczniejszą grupę luteranów. Pozostałe wyznania chrześcijańskie skupiają około 1% wszystkich mieszkańców kraju. Wśród nich znaczącą grupę tworzą baptyści i katolicy. Wyznawcy islamu, którzy stanowią niewiele ponad 0,1% społeczności, to głównie potomkowie Tatarów przybyłych na tereny dzisiejszej Estonii na przełomie XIX i XX stulecia. Odzywają

---

⁴ *Najnowsza historia Kościoła. Katolicy i chrześcijanie w okresie pontyfikatu Jana Pawła II (1978-2005)*, red. E. GUERRIERO, M. IMPAGLIAZZO, Kraków 2006, s. 72.

⁵ T. VAKKER, P. ROHTMETS, *Estonia: Relations between Christian and Non-Christian Religious Organisations and the State of Religious Freedom*, «Religion, State & Society» 36.1/2008, s. 48.

⁶ R. RINGVEE, *Religion and National Building in Estonia. Some Perspective on Secular Society*, [w:] *Religion, Politics and Nation-Building in Post-Communist Countries*, red. G. SIMONS, D. WESTERLUND, London-New York 2015, s. 143.

⁷ Należy zgodzić się z Sergiejem A. Mudrovem, który stoi na stanowisku, że w Estonii struktura wyznaniowa jest w istocie skorelowana z pochodzeniem etnicznym. Por. S.A. MUDROV, *Church-State Relations in the Post-Communist World: The Cases of Belarus and Estonia*, «Journal of Church and State» 4 (50)/2017, s. 655.

także ruchy neopogańskie. Tradycje te są reprezentowane przez *Maausk* i *Taaralased*⁸. To właśnie z ich strony słychać najczęściej krytykę wobec państwa i większych Kościołów. Zazwyczaj wysuwane przez nie oskarżenia dotyczą domniemanego łamania wolności religijnej, a także prób utworzenia Kościoła państwowego.

W literaturze przedmiotu Estonię klasyfikuje się jako państwo świeckie z przyjaznym rozdziałem stosunków pomiędzy państwem a Kościołem bez wyraźnego uznania pozycji prawnej jednego z Kościołów⁹. Władza publiczna nie jest związana z żadną wspólnotą czy instytucją religijną¹⁰. Natomiast na różnych płaszczyznach zauważalne są między nimi współpraca i szacunek dla wartości religijnych. Wysoki stopień zlaicyzowania społeczeństwa estońskiego zdaje się silnie oddziaływać i przesądzać o neutralnej polityce państwa w dziedzinie edukacji religijnej. Religia nie wzbudza kontrowersji, pod warunkiem że pozostaje wyłącznie sprawą prywatną i nie przenika do sfery publicznej¹¹. W ostatnich latach debatę społeczną zdominowała kwestia precyzyjnego zdefiniowania celów i określenia treści nauczanych w trakcie zajęć z edukacji religijnej. Przedmiotem sporu było zwłaszcza zachowanie odpowiednich

---

⁸ Szerzej o tym fenomenie piszą: E.-H. VÄSTRIK, *In Search of Genuine Religion: The Contemporary Estonian Maausulised Movement and Nationalist Discourse*, [w:] *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe: Colonialist and Nationalist Impulses*, red. K. ROUNTREE, New York-Oxford 2015, s. 138 i n.; G. FAURE, T. MENSING, *The Estonians: The long road to independence*, London 2012, s. 60-62; M. HANLEY, *Baltic diaspora and the rise of Neo-Paganism*, «The Baltic Times», 28.10.2010, <https://www.baltictimes.com/news/articles/27265/>, dostęp: 12 czerwca 2018 r.

⁹ K. ORZESZYNA, *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Studium prawnoporównawcze*, Lublin 2007, s. 171-176.

¹⁰ W porównaniu z pozostałymi państwami postsowieckimi Estonia wypada bardzo dobrze pod względem zapewnienia prawnej ochrony wolności religijnej – zarówno dla tradycyjnych, jak i nowo powstałych religii. Por. A. SARKISSIAN, *Religious Reestablishment in Post-Communist Polities*, «Journal of Church and State» 51.3/2010, s. 485-486.

¹¹ M. KIVIORG, *Religion and the Secular State in Estonia*, [w:] *Religion and the Secular State*, red. D.D. THAYER, Madrid 2015, s. 263.

proporcji pomiędzy uczeniem o chrześcijaństwie a wiedzą o pozostałych wyznaniach¹².

3. HISTORYCZNE UWARUNKOWANIA NAUCZANIA RELIGII W SZKOŁACH PUBLICZNYCH

Problem nauczania religii w szkole stanowi istotny punkt w debacie nad rolą i miejscem religii w przestrzeni publicznej. Obowiązujący obecnie w Estonii model edukacji religijnej jest uwarunkowany przesłankami historycznymi. Dotychczasowe doświadczenia istotnie oddziałują na społeczne nastroje związane z określeniem miejsca chrześcijaństwa i innych religii w programie nauczania. Stąd konieczne wydaje się przedstawienie stanowiska państwa wobec nauczania religii w szkołach w ujęciu chronologicznym.

Chrześcijaństwo dotarło na ziemię estońskie przed 1054 r. W połowie XIII w. Estonia przyjęła chrzest, a papież został jej najwyższym suzerenem¹³. W średniowieczu edukacja była ściśle powiązana z Kościołem i zakonami. W szkołach prowadzonych przez Kościół katolicki językiem wykładowym był niemiecki, przez co tylko nieliczni Estończycy byli w stanie pobierać w nich naukę. Zmierzch religii katolickiej przyniosło zapoczątkowane w XVI stuleciu szwedzkie panowanie. Reformacja nie tylko dokonała diametralnej zmiany w relacjach pomiędzy Kościołem a państwem, lecz także zainicjowała dominację religii luterańskiej. Kościół luterański został podniesiony do rangi Kościoła państwowego. Rozwój szkolnictwa publicznego wpisywał się w protestancki paradygmat *solae scripturae*, a znajomość Biblii wymagała umiejętności czytania¹⁴. Wkrótce edukacja religijna zajęła centralne miejsce w szkołach publicznych. Nawet po inkorporowaniu Estonii do imperium rosyjskiego Kościół luterański zachował kluczową pozycję w rozwijaniu sieci szkół i organizowaniu edukacji religijnej. Teksty biblijne przetłumaczone na

---

¹² Por. G. ROBBERS, *Edukacja religijna w systemach szkół publicznych w Europie*, Warszawa 2013, s. 25; T. VAKKER, P. ROHTMETS, *op. cit.*, s. 50-51.

¹³ J. LEWANDOWSKI, *Historia Estonii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, s. 25.

¹⁴ *Ibidem*, s. 66.

język narodowy stanowiły istotne źródło nauki czytania i pisania¹⁵. W XIX w., nawet w okresie rusyfikacji, edukacja religijna była wykładana po estońsku. Stanowiło to wyjątek od ogólnej zasady prowadzenia zajęć w języku rosyjskim.

Za okres przełomowy należy uznać XX w. Przyniósł on znaczącą krytykę dotychczasowego sposobu katechizowania. Zarzuty stawiano angażowaniu niewykwalfikowanej kadry nauczycielskiej i oparciu nauczania jedynie na prostym, wręcz mechanicznym zapamiętywaniu treści biblijnych. Negatywny stosunek do nauki religii w szkole podsycaly też czynniki o charakterze społecznym i politycznym oraz szerzące się idee sekularyzmu¹⁶. Coraz powszechniejsze były głosy nawołujące do całkowitego zniesienia edukacji religijnej w szkołach publicznych. Eskalacja konfliktu pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami takiego rozwiązania doprowadziła do zwołania dwóch Kongresów Edukacji (*Rahvahariduse Kongress*). Po 1917 r. nastąpił okres chaosu i zamętu w prowadzeniu zajęć z religii. Panowała zupełna dowolność w tym zakresie i tylko niektóre szkoły publiczne włączały ten przedmiot do cyklu nauczania. Trzeba zaznaczyć, że stabilizację sytuacji utrudniał fakt, że w kraju dokonywała się równocześnie transformacja ustrojowa.

Ostatecznie 24 lutego 1918 r. w Tallinie proklamowano powstanie Republiki Estonii¹⁷. Rząd Tymczasowy przyjął postanowienia obradującego rok wcześniej II Kongresu Edukacji. Dnia 21 listopada 1918 r. wprowadzono regulacje, wedle których nauczanie religii w szkołach miało mieć charakter dobrowolny. Zasada ta obowiązywała zarówno w stosunku do nauczycieli, którzy nie mogli być zmuszani do jej uczenia, jak i wobec uczniów. Jedynie na życzenie rodziców zajęcia z tego przedmiotu mogły być obowiązkowe dla ich dzieci.

I tak, 4 czerwca 1919 r. uchwalono pierwszą, przejściową konstytucję, która determinowała kształt przyszłej ustawy zasadniczej przyjętej rok

---

¹⁵ *Ibidem*, s. 100-101.

¹⁶ R. RINGVEE, *Religion and National Building in Estonia. Some Perspective on Secular Society*, [w:] *Religion, Politics and Nation-Building in Post-Communist Countries*, red. G. SIMONS, D. WESTERLUND, London-New York 2015, s. 147.

¹⁷ J. LEWANDOWSKI, *op. cit.*, s. 171.

później (15 czerwca 1920 r.)¹⁸. Sposób ujęcia praw i wolności obywatelskich w II rozdziale Konstytucji pozwala określić ten dokument mianem liberalnego. Gwarantował on wolność wiary i sumienia. Równocześnie w art. 11 zapisano, że „religia państwowa w Estonii nie istnieje”¹⁹. Odpowiedzią na konstytucyjną zasadę separacji państwa i Kościoła było przyjęcie 7 maja 1920 r. ustawy o publicznych szkołach podstawowych, która wprowadzała zakaz edukacji religijnej na tym poziomie szkolnictwa. Następnie 7 grudnia 1920 r. uchwalono ustawę o publicznych gimnazjach, która co warte podkreślenia – nigdy nie nabrała mocy obowiązującej. Wprowadzenie tych przepisów zaowocowało, jak określa to Merlin Kiviorg: „barwną debatą publiczną – niezwykłą, biorąc pod uwagę łagodny i zachowawczy temperament Estończyków”²⁰. Trzeba zaznaczyć, że pomimo uchwalenia wspomnianych aktów prawnych edukacja religijna była dostępna w szkołach publicznych po spełnieniu określonych warunków. Po pierwsze – inicjatywa należała w tym zakresie do rodziców lub uczniów, po wtóre, liczba godzin z tego przedmiotu nie mogła przekroczyć dwóch, a prowadzenie tych zajęć nie mogło zakłócać realizacji programu nauczania. Nauka religii w gimnazjach nadal była fakultatywna, co pozostawało w zgodzie z postanowieniami Rządu Tymczasowego z 1918 r.

Zacięta debata społeczna poświęcona kwestii edukacji religijnej w szkołach doprowadziła ostatecznie do zwołania pierwszego w dziejach niepodległej Estonii referendum. Głosowanie nad wprowadzeniem obowiązkowego nauczania religii odbyło się w dniach 17-19 lutego

---

¹⁸ Konstytucja Estonii, tłum. z jęz. estońskiego A. PUU; *Wstęp*, L. GARLICKI, P. ŁOSSOWSKI, Warszawa 2000, s. 5. Konstytucja ta przyjęła wiele bardzo oryginalnych rozwiązań. Według Stanisława Sagana akt ten był wzorowany na rozwiązaniach szwajcarskich. Jest to konstytucja, która w zasadzie całość władzy przekazuje w ręce Narodu, praktycznie pomijając instytucję prezydenta. Por. S. SAGAN, *Ustrój państwowy Republiki Estonii*, Rzeszów 2018, s. 24 i n.; M. SEPEŁOWSKI, *Republika bez prezydenta – system konstytucyjny Republiki Estońskiej w świetle przepisów jej ustawy zasadniczej z 15 czerwca 1920 roku*, «Studia Iuridica Toruniensia» 14/2014, s. 323 i n.

¹⁹ M. SEPEŁOWSKI, *op. cit.*, s. 331.

²⁰ M. KIVIORG, *Religious education in Estonia*, [w:] *The Routledge International Handbook of Religious Education*, red. D.H. DAVIS, E. MIROSHNIKOVA, Routledge 2012, s. 93.

1923 r. z inicjatywy Partii Chrześcijańskiej. Wzięło w nim udział 66% uprawnionych do głosowania; za finansowaniem edukacji religijnej ze środków publicznych opowiedziało się 328 369 osób (71,9%), natomiast przeciwko było jedynie 30 476²¹. Rezultatem referendum była nowelizacja ustaw z 1920 r. Nauczanie religii pozostało dobrowolne dla uczniów i dla nauczycieli, ale obligatoryjne w przypadku szkół²². W praktyce około 86,3% uczniów wybrało taką możliwość. Wyraźnie jednak rozgraniczono bezkonfesyjną edukację religijną od katechizacji prowadzonej przez Kościoły. Zajęcia prowadzone w szkole obejmowały przegląd wszystkich religii. Chociaż przyjęto niewyznaniową formę edukacji, to nadal osadzona była ona w kontekście chrześcijańskim. Trzeba pamiętać, że w tamtym czasie społeczeństwo estońskie nie było jeszcze tak silnie zlaicyzowane i trzy czwarte populacji nadal deklarowało swój związek z Kościołem luterańskim.

Dorobek tego okresu ma szczególnie istotne znaczenie dla obecnego ustroju politycznego. Warto bowiem wspomnieć, że po odzyskaniu niepodległości w 1990 r. Estonia zdecydowała się nawiązać do tradycji konstytucjonalizmu okresu 1918–1940. W tekście preambuły do Konstytucji z 1992 r. bardzo wyraźnie zaakcentowano zachowanie ciągłości państwa²³.

Inkorporacja w skład ZSSR w 1940 r. gwałtownie zablokowała proces budowania estońskiej państwowości²⁴. Na terenie Związku Radzieckiego regulacje dotyczące wolności wyznania i sumienia opierały się głównie na dekrete Lenina o rozdziale Kościoła od państwa. Jest to swoisty paradoks, jako że w praktyce realizacja postanowień tego aktu nie tyle służyła separacji, ile całkowitemu unicestwieniu instytucji religijnych²⁵.

---

²¹ E. LIIVIK, *Referendum in the Estonian Constitution: Historical and Comparative Constitutional Aspects*, «Juridica International» 18/2011, s. 23.

²² M. KIVIORG, *Religious...*, s. 93.

²³ S. SAGAN, *Ustrój państwowy Republiki Estonii*, Rzeszów 2018, s. 34-35; K. KARSKI, *'Ius postliminii' jako podstawa uznania ciągłości przedwojennych i dzisiejszych państw bałtyckich*, «Zeszyty Prawnicze» 14.1/2014, s. 7 i n.

²⁴ P. ŁOSSOWSKI, *Tragedia państw bałtyckich 1939-1941*, Warszawa 1990, s. 15.

²⁵ Szerzej: G. SZUBTARSKI, *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923)*, «Kościół i Prawo» 2(15)/2013, s. 70 i n.

W czasie okupacji sowieckiej prawodawstwo estońskie nie posiadało przymiotu niezależności i było wzorowane na rozwiązaniach prawnych obowiązujących w ZSRR. Na represje skierowane przeciwko instytucjom religijnym nie trzeba było długo czekać. Wkrótce bowiem zakazano edukacji religijnej i zastąpiono ją ateizmem naukowym. Zamknięto Wydział Teologiczny na Uniwersytecie w Tartu, zapoczątkowano likwidację związków wyznaniowych, a także ograniczono formy kultu²⁶.

Sowiecka polityka ateizacji społeczeństwa przybrała na sile w latach 50. XX stulecia²⁷. Jej skutki są widoczne do dziś w Estonii. Działania zmierzające do osłabienia religijności Estończyków prowadzono w oparciu o wszechobecną propagandę, której celem było zastąpienie kultu religijnego rytuałami o charakterze świeckim. Wydaje się, że za cel postawiono eliminację religii z przestrzeni zarówno publicznej, jak i prywatnej²⁸. Okres okupacji sowieckiej i wiążąca się z nim indoktrynacja kulturowa warunkowały kształt debaty o miejscu przekonań religijnych w sferze publicznej. Zakaz nauczania religii nie pozostał bez wpływu na niski poziom estońskiej religijności. Przywrócenie edukacji religijnej do szkół było możliwe dopiero po odzyskaniu przez Estonię niepodległości.

Niemniej już w 1989 r. największe Kościoły chrześcijańskie w Estonii powołały do życia Estońską Radę Kościołów (Eesti Kirikute Nõukogu). Stawiała sobie ona za cel rozwój współpracy, podejmowanie wspólnych inicjatyw oraz dialog z władzą państwową. Założenia te planowano rozwijać między innymi w przestrzeni medialnej, edukacji, socjologii, religii, wspólnych wartości i współpracy międzynarodowej. Dnia 17 października 2002 r. rząd Estonii podpisał z Estońską Radą Kościołów Protokół w sprawie wspólnych kwestii, który obejmował również materię związaną z edukacją religijną. Rada żywo włączała się w proces przygotowania programu nauczania dla tego przedmiotu na lata 1996-2003. Trzeba jednak wyraźnie zaznaczyć, że działania te miały

---

²⁶ R. RINGVEE, *Religion and National Building...*, s. 148-149.

²⁷ M. KETOLA, *The Baltic Churches and the Challenges of the Post-Communist World*, «International Journal for the Study of the Christian Church» 9.3/2009, s. 225-239.

²⁸ Szerzej: A. REMMEL, *Religion, Interrupted? Observations on Religious Indifference in Estonia*, [w:] *Religious Indifference: New Perspectives from Studies on Secularization and Nonreligion*, red. J. QUACK, C. SCHUH, Cham 2017, s. 124 i n.

jedynie charakter doradczy. Ostateczna decyzja należała bowiem do organów oświatowych. Niemniej pozostałe związki wyznaniowe, skupione przede wszystkim wokół Okrągłego Stołu Związków Religijnych – gremium złożonego z przedstawicieli wyznań niechrześcijańskich, zarzucały twórcom, że projekt faworyzuje religię chrześcijańską i przyznaje jej uprzywilejowaną pozycję w nauczaniu w szkołach. Sprzeciwiano się także propozycji uczynienia z edukacji religijnej obowiązkowego przedmiotu w szkołach państwowych. Doprowadziło to do ożywionej publicznej debaty, w której brali udział przedstawiciele nauki, czołowi pisarze, a także znani aktorzy i dziennikarze²⁹.

Warto nadmienić, że Kanclerz Sprawiedliwości w raporcie z 2003 r. wyraził opinię, że państwo nie jest zobligowane do zapewnienia całkowicie równego uwzględnienia religii świata w programie nauczania. Równocześnie zauważył, że włączenie konfesji chrześcijańskiej do programu jest w pełni uzasadnione, zważywszy na historię i tradycje kraju. Warunkiem jest zachowanie właściwych proporcji prezentowanych treści. Za swoistą przeszkodę w osiągnięciu tego celu wskazał afiliacje wyznaniowe nauczycieli, którzy w znacznej części wywodzili się z religii chrześcijańskiej. Zdaniem Kanclerza Sprawiedliwości edukacja religijna może stać się przedmiotem obowiązkowym w państwowej szkole jedynie wówczas, gdy państwo zagwarantuje brak dysproporcji w prezentowaniu poszczególnych religii³⁰.

Ostatecznie zdecydowano się na akceptację modelu edukacji religijnej, który promowałby kształcenie neutralne światopoglądowo, w oderwaniu od konkretnej religii. Nierozwiązane pozostały problemy natury praktycznej.

---

²⁹ Ze strony przewodniczącego Estońskiej Akademii Nauk padła propozycja zlikwidowania zajęć z edukacji religijnej na poziomie szkół podstawowych. Natomiast na etapie nauki w gimnazjum wnioskowano o przyznanie im charakteru fakultatywnego. Ponadto, nauczanie religii powinno być osadzone w konkretnym kontekście społecznym, kulturowym i historycznym. Argumentowano, że dzieci w początkowych stadiach nauki mogą być podatne na przyjmowanie wiedzy o religiach bezrefleksyjnie. Istnieje zatem zagrożenie, że lekcje te przekształcą się w edukację promującą określone wyznanie. Por. M. KIVIORG, *Religious...*, s. 93.

³⁰ M. KIVIORG, *Religion and the Secular...*, s. 271-272.

4. NAUCZANIE RELIGII W SZKOLNICTWIE PUBLICZNYM I PRYWATNYM W KONTEKŚCIE RELACJI PAŃSTWO – KOŚCIÓŁ W ESTONII

W treści Konstytucji nie wspomina się wprost o edukacji religijnej. Ustawa zasadnicza wyraźnie jednak stanowi, że „Kościół państwowy nie istnieje”³¹. Przyjęty model separacji implikuje formalnie równy status prawny Kościołów i związków wyznaniowych, a także wpływa na sposób realizacji uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania³². Tym samym prawo nie sankcjonuje uprzywilejowanej pozycji żadnego Kościoła ani związku wyznaniowego względem państwa.

Równocześnie należy zauważyć, że regulacje konstytucyjne są ogólnikowe i lakoniczne w swej treści. Są to głównie normy prawne zawierające klauzule generalne. Dlatego konieczne okazało się ich uzupełnienie o przepisy ustawowe i rozporządzenia. Estonia respektuje też powszechnie przyjęte normy i zasady prawa międzynarodowego, które stanowią nierozzerwalną część krajowego systemu prawnego³³. Konwencje i deklaracje międzynarodowe należy uznać za swoiste uzupełnienie i rozszerzenie konstytucyjnych uprawnień wynikających z wolności sumienia i wyznania³⁴.

W kontekście omawianej materii szczególne znaczenie ma art. 40 ust. 1 Konstytucji, który stanowi, że „każdy ma prawo do wolności sumienia, wiary i myśli”³⁵. W myśl tego przepisu obrzędy religijne mogą być swobodnie odprawiane, zarówno w sferze prywatnej, jak i publicznej³⁶. Przynależność do Kościołów i wspólnot religijnych ma charakter do-

---

³¹ Art. 40 Konstytucji Estonii, s. 39.

³² Por. M. PIETRZAK, *Prawo wyznaniowe państw postsocjalistycznych kandydujących do Unii Europejskiej wobec standardów prawa unijnego*, [w:] *Państwo prawne państwo świeckie*, red. M. PIETRZAK, Warszawa 2012, s. 291.

³³ Art. 3 Konstytucji Estonii, s. 30.

³⁴ Por. M. PIETRZAK, *op. cit.*, s. 279; J. WASZCZUK-NAPIÓRKOWSKA, *Opinia prawna dotycząca wolności sumienia w konstytucjach krajów Unii Europejskiej*, «Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu» (3)35/2012, s. 240.

³⁵ Art. 40 Konstytucji Estonii, s. 39.

³⁶ Możliwość ich ograniczenia przewidziano jedynie w przypadku wystąpienia zagrożenia dla porządku publicznego, zdrowia bądź moralności. Warto podkreślić,

browolny. Natomiast zgodnie z art. 41 Konstytucji: „każdy ma prawo pozostać wiernym swoim poglądom i przekonaniom. Nikogo nie wolno zmuszać do ich zmiany. Przekonania człowieka nie mogą usprawiedliwiać naruszania prawa. Nikogo nie można pociągnąć do odpowiedzialności prawnej z powodu jego przekonań”³⁷. Dodatkowo warto przywołać art. 12 Konstytucji, w którym wyrażono zasadę niedyskryminacji. Zakazano *inter alia* dyskryminowania ze względu na wyznawaną religię czy wierzenia. Ochrona w tym zakresie dotyczy wolności sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym i kolektywnym.

Prawo do nauki zostało ujęte w art. 37 ustawy zasadniczej. Przepis ten przesądza, że „nauka dzieci w wieku szkolnym, w granicach określonych w ustawie, jest obowiązkowa i bezpłatna w państwowych i samorządowych szkołach ogólnokształcących”. I tak, obowiązek szkolny rozpoczyna się w wieku 7 lat i ustaje wraz z ukończeniem szkoły podstawowej lub trwa do 17. roku życia³⁸. Estoński system szkolnictwa został podzielony na obligatoryjne szkoły podstawowe, gimnazja oraz szkoły zawodowe. Kształcenie można kontynuować w uczelniach wyższych, którym „przysługuje autonomia w granicach określonych w ustawie”³⁹. Na wszystkich szczeblach edukacji możliwe jest tworzenie prywatnych placówek oświatowych⁴⁰.

Zasady prawne odnoszące się do funkcjonowania szkolnictwa są uchwalane przez parlament (Riigikogu), a odpowiedzialność za ich

---

że zgodnie z art. 130 Konstytucji Estonii wartości wymienione w art. 40 nie ulegają zawieszeniu podczas stanu wyjątkowego i wojennego.

³⁷ Art. 41 Konstytucji Estonii..., s. 39. Oprócz art. 40 i 41 Konstytucji wolność sumienia i wyznania została także usankcjonowana na gruncie ustawowym. Art. 8 ust. 1 ustawy o Kościołach i zgromadzeniach – Churches and Congregations Act (Kirikute ja koguduste seadus z 12.02.2002, RT I 2002, 24, 135) stanowi, że „wszyscy mają prawo do swobodnego wyboru wyznania i manifestowania swoich przekonań religijnych, o ile nie narusza to porządku publicznego, zdrowia, moralności czy praw lub wolności innych osób”.

³⁸ B. JAGUSIAK, *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa 2013, s. 114; R. RUNIEWICZ-JASIŃSKA, *Polityka oświatowa państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy, Estonii)*, Toruń 2005, s. 93 i n.

³⁹ Art. 38 Konstytucji Estonii, s. 39.

⁴⁰ Por. art 37 ust. 2 Konstytucji Estonii, s. 38.

wykonanie spoczywa na rządzie i Ministerstwie Edukacji i Badań (Haridus- ja Teadusministeeriumis). Artykuł 37 ust. 5 Konstytucji wyraźnie wskazuje, że nadzór nad organizacją nauczania pozostaje w gestii państwa. Rola organizacji religijnych, które posiadają jedynie głos doradczy, jest ograniczona. Tworzenie prawa i kształtowanie polityki oświatowej w kwestii edukacji religijnej spoczywa przede wszystkim w gestii państwa. Rząd i podległa mu administracja rządowa⁴¹ opracowują programy nauczania, odpowiadają za treści edukacyjne i kwalifikacje nauczycieli⁴². Trzeba wyraźnie podkreślić, że ani Kościoły, ani związki wyznaniowe nie mogą wpływać na zatrudnienie nauczycieli edukacji religijnej. Nie przysługują im również żadne inne uprawnienia w zakresie prowadzenia i organizacji omawianego przedmiotu.

Szkolnictwo państwowe jest opłacane ze środków publicznych. Nauczyciele edukacji religijnej, podobnie jak pozostali nauczyciele, są finansowani z budżetu państwa lub gminy. Szkoły prywatne mogą być jedynie częściowo dotowane z funduszy publicznych. Należy zaznaczyć, że żadna z prywatnych placówek oświatowych o charakterze wyznaniowym nie jest w pełni finansowana przez państwo⁴³.

---

⁴¹ Szerzej o funkcjonowaniu oświaty pisze R. RUNIEWICZ-JASIŃSKA, *op. cit.*, s. 88 i n.

⁴² W latach 90. XX w., po odzyskaniu niepodległości przez Estonię, brakowało wykształconych nauczycieli edukacji religijnej. Większość z nich prowadziła zajęcia, odwołując się do konkretnego środowiska religijnego, z którego najczęściej sami się wywodzili. Obecnie wymagania dotyczące nauczycieli tego przedmiotu są jasno określone. Tym samym powinni oni posiadać wykształcenie pedagogiczne, teologiczne oraz przestrzegać zalecenia krajowego programu nauczania. Początkowo stosowne wykształcenie można było uzyskać w Finlandii. Obecnie Uniwersytet w Tartu oraz Instytut Teologiczny w Tallinie przygotowują przyszłych nauczycieli edukacji religijnej do zawodu. Osiągnięte w ten sposób wykształcenie uprawnia do nauczania wspomnianego przedmiotu na wszystkich poziomach edukacji. Zazwyczaj nauczyciele edukacji religijnej prowadzą zajęcia w niepełnym wymiarze czasu pracy. Z tego powodu często dodatkowo wykładają inne przedmioty, np. filozofię czy historię. Por. O. SCHIHALEJEV, *Religious Educations at Schools in Estonia*, [w:] *Religious Education at Schools in Europe: Northern Europe*, red. M. ROTHGANGEL, M. JÄGGLE, G. SKEIE, Vienna 2014, s. 94 i n.

⁴³ M. KIVIORG, *Religious...*, s. 94.

Regulacje dotyczące oświaty są rozsiiane w wielu ustawach⁴⁴. Nie istnieje jeden akt normatywny w całości poświęcony kwestii nauczania religii w szkołach. Niemniej kluczowe znaczenie dla zdefiniowania założeń, funkcjonowania i rozwoju estońskiego systemu edukacji ma ustawa o szkolnictwie (*Eesti Vabariigi haridusseadus*)⁴⁵. Warto przytoczyć zwłaszcza art. 2 wspomnianej ustawy, który stanowi, że fundamentalne zasady dotyczące edukacji są oparte na uznaniu uniwersalnych i narodowych wartości, indywidualności oraz wolności wyznania i sumienia⁴⁶. Również przepisy ustawy o szkołach podstawowych i gimnazjach (*Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus*)⁴⁷ są istotne z perspektywy estońskiego modelu edukacji religijnej.

Warto podkreślić, że w 2010 r. znowelizowano dotychczasowe przepisy wspomnianej ustawy, które wprost określały edukację religijną jako niekonfesyjną i dobrowolną⁴⁸. I tak, stosownie do art. 3 ust. 4 ustawy

---

⁴⁴ Dość wymienić jedynie najważniejsze akty prawne odnoszące się do sfery edukacji: Republic of Estonia Education Act (*Eesti Vabariigi haridusseadus*) z 23 marca 1992 r. (RT 1992, 12, 192); Preschool Child Care Institutions Act (*Koolieelse lasteasutuse seadus*) z 18 lutego 1999 r. (RT I 1999, 27, 387); Basic Schools and Upper Secondary Schools Act (*Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus*) z 9 czerwca 2010 r. (RT I 2010, 41, 240); Adult Education Act (*Täiskasvanute koolituse seadus*) z 18 lutego 2015 r. (RT I, 23.03.2015, 5); Hobby Schools Act (*Huvikooli seadus*) z 21 grudnia 2006 r. (RT I 2007, 4, 19); Private Schools Act (*Erakooliseadus*) z 3 czerwca 1998 r., RT I 1998, 57, 859. Ustawy regulujące szkolnictwo wyższe i instytucje badawcze: Universities Act (*Ülikooliseadus*) z 12 stycznia 1995 r. (RT I 1995, 12, 119); University of Tartu Act (*Tartu Ülikooli seadus*) z 16 lutego 1995 r. (RT I 1995, 23, 333); Tallinn University of Technology Act (*Tallinna Tehnikaülikooli seadus*) z 4 czerwca 2014 r. (RT I, 20.06.2014, 2); Estonian Academy of Sciences Act (*Eesti Teaduste Akadeemia seadus*) z 16 kwietnia 1997 r. (RT I 1997, 35, 539); National Institute of Chemical Physics and Biophysics Act (*Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituudi seadus*) z 29 października 1998 r. (RT I 1998, 101, 1664); Institutions of Professional Higher Education Act (*Rakenduskõrgkooli seadus*) z 10 czerwca 1998 r. (RT I 1998, 61, 980).

⁴⁵ Republic of Estonia Education Act (*Eesti Vabariigi Haridusseadus*) z 23 marca 1992 r., RT 1992, 12, 192.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Basic Schools and Upper Secondary Schools Act (*Põhikooli- ja Gümnaasiumiseadus*) z 9 czerwca 2010 r., RT I 2010, 41, 240.

⁴⁸ Zmiana dotyczyła m.in. brzmienia art 4 ustawy o szkolnictwie – Republic of Estonia Education Act (*Eesti Vabariigi Haridusseadus*) z 23 marca 1992 r. (RT 1992,

o szkołach podstawowych i gimnazjach do tego czasu organizacja zajęć z religii była obowiązkiem szkoły, o ile przynajmniej 15 uczniów zadeklarowało chęć uczestniczenia w nich. Zasady i tematy zajęć były ujęte w sylabusie, który poszczególne szkoły opracowywały samodzielnie w oparciu o ogólne zalecenia przygotowane przez Ministerstwo Edukacji. Edukacja religijna stanowiła przedmiot dodatkowy i jako taki nie wymagał on przeprowadzania w oparciu o państwowy program nauczania. Warunek ten musiał być bowiem spełniony jedynie wobec przedmiotów obowiązkowych. Był to zatem przedmiot do wyboru, tematyką zbliżony do religioznawstwa⁴⁹. Uczęszczanie na zajęcia z edukacji religijnej wymagało zgody rodziców w przypadku dzieci poniżej 15. roku życia.

Aktualnie edukacja religijna w estońskich szkołach opiera się przede wszystkim na zasadach wolności religijnej oraz otwartości, szacunku, wzajemnym zrozumieniu i współpracy podejmowanej w ramach pluralistycznego społeczeństwa. Nauczanie tego przedmiotu nie zostało szczegółowo uregulowane ani w ustawie o edukacji, ani w ustawie o szkołach podstawowych i gimnazjach. Ustawa o szkołach prywatnych odnosi się do niego w sposób lakoniczny. W praktyce o jego realizacji przesądzają państwowe programy nauczania. Przedmiot ten ma charakter dodatkowy i nieobowiązkowy.

Od 1 września 2010 r., czyli od wejścia w życie znowelizowanej ustawy o szkołach podstawowych i gimnazjach, placówkom oświatowym przyznano swobodę w prowadzeniu i organizowaniu zajęć nieobowiązkowych. Dotyczy to również przygotowania programu przedmiotu (sylabusu).

Zajęcia z edukacji religijnej są fakultatywne, niemniej powinny zostać realizowane w oparciu o państwowy program nauczania. Jest to nowe rozwiązanie, które ma służyć ujednoliceniu tematyki zajęć z tego

---

12, 192). Szerzej o nowelizacji ustawy i jej konsekwencjach pisze K. SOOM, *Religious Education*, [w:] *History of Estonian Ecumenism*, red. R. ALTNURME, Tartu-Tallinn 2000, s. 374.

⁴⁹ R. RINGVEE, *State, religion and the legal framework in Estonia*, «Religion, State and Society» 36.2/2008, s. 189.

przedmiotu. Od nauczycieli go wykładających wymaga się wykształcenia teologicznego i pedagogicznego.

Edukacja religijna na poziomie szkół podstawowych i gimnazjów łączy w sobie elementy religioznawstwa oraz etyki. Stanowi nie tylko przegląd wyznań oraz ruchów religijnych, ale równocześnie wskazuje na ich wpływ na szeroko rozumianą kulturę. Poza neutralną wyznaniowo prezentacją poszczególnych religii, w trakcie zajęć podejmuje się również tematy związane z sekularyzacją, relacjami między religią a nauką oraz prowadzi debaty nad zagadnieniami natury egzystencjalnej⁵⁰. Zdaniem Merlin Kiviorg uczniowie nabywają w ten sposób „umiejętność nawigowania w wielowyznaniowym świecie”, uczą się tolerancji i otwartości religijnej, a także stają się wyczuleni na wszelkie przejawy dyskryminacji o podłożu religijnym⁵¹.

Program nauczania przedmiotu został przygotowany z uwzględnieniem „Zasad przewodnich z Toledo w sprawie nauczania o religiach i wyznaniach w szkołach publicznych” z 2007 r.⁵² Zgodnie z brzmieniem wstępu do sylabusów dla szkół podstawowych oraz szkół ponadpodstawowych nawiązuje on także do zasad wyrażonych w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka.

Zgodnie z rozporządzeniem nr 2 Rady Ministrów z 6 stycznia 2011 r. o państwowym programie nauczania dla szkół ponadpodstawowych (*Gümnaasiumi riiklik õppekava*) zajęcia dodatkowe powinny być zrealizowane w trzydziestopięciogodzinnym wymiarze czasu nauki⁵³.

---

⁵⁰ M. KIVIORG, *Religious...*, s. 95.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² Zasady przewodnie z Toledo zostały opracowane przez Radę doradczą ekspertów OBWE, a dokładnie Biuro Instytucji Demokratycznych i Praw Człowieka w zakresie wolności przekonań religijnych lub wyznania. Tekst dokumentu jest dostępny w wersji angielskiej na stronie: <https://www.osce.org/odihr/29154?download=true>, dostęp: 10 maja 2018 r.

⁵³ Regulation no. 2 of the Government of the Republic 6 January 2011 National Curriculum for Upper Secondary Schools (*Gümnaasiumi riiklik õppekava*); dostępny w wersji elektronicznej na państwowym portalu Riigi Teataja, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/VV/reg/524092014009/consolide>, dostęp: 15 maja 2018 r. Rozporządzenie zostało wydane na podstawie upoważnienia ustawowego zawartego w art. 15 ust. 2 ustawy o szkołach podstawowych i gimnazjach.

Edukacja religijna stanowi przedmiot dodatkowy, składający się z dwóch kursów – „Ludzie i religia” oraz „Krajobraz religijny Estonii”. Zostały one szczegółowo opisane w załączniku nr 8 do wspomnianego rozporządzenia⁵⁴. Wyraźnie wskazuje się w nim, że „edukacja religijna nie promuje żadnego wybranego Kościoła, kongregacji czy innego związku wyznaniowego”, a proces uczenia opiera się na „zrównoważonym naukowym podejściu”⁵⁵.

W art. 1 rozporządzenia Rady Ministrów nr 1 z 6 stycznia 2011 r. o państwowym programie nauczania dla szkół podstawowych (Põhikooli riiklik õppekava)⁵⁶ przewidziano trzystopniowy proces nauki. Pierwszy obejmuje klasy od 1 do 3, drugi etap – klasy 4 do 6, a ostatni – 7 do 9. Załącznik nr 9 do wspomnianego rozporządzenia wskazuje konkretne treści, przypisane do danego etapu nauki, a realizowane w ramach edukacji religijnej. I tak, najpierw są to zwyczaje, opowieści i wartości, następnie – wartości i wybory, a na ostatnim, trzecim etapie uczniowie poznają różne religie⁵⁷. Przynajmniej pięć z najważniejszych religii świata omawia się szczegółowo. Nacisk kładzie się również na zapoznanie uczniów z wierzeniami ludowymi Estończyków.

Podstawową przestrzenią nauczania religii pozostają szkoły publiczne, niemniej także w niepublicznych placówkach oświatowych prowadzi się zajęcia z edukacji religijnej. Szkoły prywatne mogą być zakładane przez osoby fizyczne lub prawne, w tym organizacje religijne. Warunkiem koniecznym jest uzyskanie licencji wydawanej przez Ministerstwo Edukacji i Badań (Haridus- ja Teadusministeeriumis). Co do zasady

---

⁵⁴ Appendix 8 of Regulation no. 2 of the Government of the republic 6 January 2011 National Curriculum for Upper Secondary Schools (Last amendment 29 August 2014) tekst dostępny w języku angielskim: https://www.hm.ee/sites/default/files/est_upper_secondary_nat_cur_2014_appendix_8_final.pdf.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 2.

⁵⁶ Regulation no. 1 of the Government of the republic 6 January 2011 National Curriculum for Basic Schools (<https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/VV/reg/524092014014/consolide>). Rozporządzenie zostało wydane na podstawie upoważnienia ustawowego zawartego w art. 15 ust. 2 ustawy o szkołach podstawowych i gimnazjach.

⁵⁷ Appendix 9 of Regulation no. 1 of the Government of the republic of 6 January 2011 National Curriculum for Basic Schools (https://www.hm.ee/sites/default/files/est_basic_school_nat_cur_2014_appendix_9_final.pdf).

pierwsze pozwolenie na prowadzenie szkoły podstawowej lub średniej jest wydawane na okres do pięciu lat. Jeśli w tym czasie centralne organy oświatowe, w toku wykonywania czynności kontrolnych dotyczących nauczania i działalności dydaktycznej, nie stwierdzą uchybień wobec przepisów prawa, pozwolenie na prowadzenie szkoły niepaństwowej zostaje przedłużone na czas nieokreślony⁵⁸. Z obowiązku uzyskania pozwolenia zwolnione są szkoły biblijne i niedzielne prowadzone przez Kościoły czy związki religijne.

Prywatne placówki oświatowe mają pewne uprawnienia w decydowaniu o programie nauczania, organizowaniu działalności i sposobie rekrutacji, jednak powinny oferować standard nauczania oficjalnie zatwierdzony przez władze państwowe⁵⁹. Programy nauczania wydane przez szkoły prywatne z chwilą otrzymania licencji państwowej stają się częścią Estońskiego Edukacyjnego Systemu Informatycznego (Eesti Hariduse Infosüsteem – EHIS).

Zgodnie z ustawą o szkołach prywatnych (art. 11) dopuszcza się prowadzenie zajęć z religii, które są sprofilowane wyznaniowo⁶⁰. Nie są to jednak zajęcia obowiązkowe⁶¹. Wcześniej uprawnienie to nie było ujęte wprost w tekście ustawy i jest rezultatem przeprowadzonej w 2010 r. nowelizacji. Trzeba zaznaczyć, że regulacja ta znajduje zastosowanie do wszystkich rodzajów szkół niepaństwowych, a nie tylko tych tworzonych przez instytucje religijne. Ponadto nauczanie religii o charakterze *stricte* wyznaniowym jest możliwe w szkołkach niedzielnych i szkołach kościelnych prowadzonych przez wspólnoty wyznaniowe⁶².

---

⁵⁸ Art. 5 ust. 6 Private Schools Act (Erakooliseadus) z 3 czerwca 1998 r., RT I 1998, 57, 859.

⁵⁹ Por. R. RUNIEWICZ-JASIŃSKA, *op. cit.*, s. 91.

⁶⁰ Warto zwrócić uwagę na rozróżnienie między przedmiotem ściśle konfesyjnym „usuõpetus”, który może być wykładany jedynie w szkołach prywatnych, a niewyznaniowym przedmiotem „usundiõpetus”, który jest obecny w ustawodawstwie estońskim. Te ostatnie zajęcia są poświęcone omówieniu religii świata oraz wyklada się je jedynie w publicznych szkołach. Por. O. SCHIHALEJEV, *op. cit.*, s. 83.

⁶¹ Art. 10 Private Schools Act (Erakooliseadus) z 3 czerwca 1998 r., RT I 1998, 57, 859.

⁶² G. ROBBERS, *op. cit.*, s. 23.

5. PODSUMOWANIE

Estonię należy zaliczyć do kategorii państw świeckich, które zapewnia prawne i instytucjonalne gwarancje ochrony wolności sumienia i wyznania. Szkolnictwo publiczne cechuje się neutralnością, co nie wyklucza możliwości zakładania prywatnych szkół konfesyjnych. Edukacja religijna zajmuje pozycję marginalną w estońskim systemie edukacji. Świadczyć o tym może chociażby brak regulacji konstytucyjnych czy lakoniczność ustawowych odnoszących się do tej materii. Pozytywnie należy ocenić nowelizację z 2010 r., która wprowadziła większą klarowność rozwiązań w zakresie edukacji religijnej.

Edukacja religijna w estońskich szkołach pozostaje nieobowiązkowa. Ze względu na realizowany cel oraz treść przedmiotu przyjęty model edukacji można uznać za bezwyznaniowy. Łączy ona w sobie nauczanie o różnych religiach i pozostaje neutralna pod względem światopoglądowym. Należy podkreślić, że rozwiązanie to może prowadzić do relatywizmu i obojętności uczniów wobec wartości religijnych. Równocześnie prezentacja różnych systemów religijnych wydaje się kluczowa dla uzupełnienia ogólnej wiedzy humanistycznej oraz budowania otwartego, pluralistycznego i tolerancyjnego społeczeństwa.

Co do zasady Estończycy nie wykazują przywiązania do religii i instytucji kościelnych ani zainteresowania kwestiami religijnymi. Przyczyniła się do tego znacząco dynamika procesów sekularyzacji w okresie sowieckiej dominacji. Zaskakiwać może zatem, że w okresach niepodległości to właśnie rola i program nauczania edukacji religijnej w szkołach publicznych stanowiły zarzewie sporów światopoglądowych. Niewiele było tematów, które równie mocno ogniskowały uwagę społeczeństwa. W toczącej się debacie sygnalizowano potrzebę zachowania równowagi w prezentowaniu treści religijnych, tak by nie faworyzować żadnego z wyznań. Szczególnie obawiano się uprzywilejowania konfesji chrześcijańskich. Wydaje się, że osiągnięty kompromis jest zadowalający, a przyjęty model edukacji religijnej przyczyni się prawdopodobnie do ugruntowania koncepcji państwa laickiego.

MODEL EDUKACJI RELIGIJNEJ W REPUBLICIE ESTONII

Streszczenie

Estonia jest przykładem państwa, które wprowadziło model niewyznaniowej fakultatywnej formy nauczania religii w szkołach. Uregulowanie tej kwestii ma istotne znaczenie z punktu widzenia relacji państwo – Kościół. Konstytucja Estonii sankcjonuje brak istnienia Kościoła państwowego, a także gwarantuje równy status prawny Kościołom i związkom wyznaniowym. Nauczaniu religii w szkole nie poświęcono uwagi w ustawie zasadniczej. Również w aktach niższego rzędu kwestia ta została potraktowana lakonicznie. W 2010 r. wprowadzono jednak istotną nowelizację obowiązującego prawodawstwa. Ujednolicono program nauczania dla przedmiotu, który odąd stanowi wytyczne obowiązujące dla wszystkich szkół. Estonia jest uznawana za kraj silnie zlaicyzowany. Wpływ na to miały doświadczenia historyczne, które warunkują stosunek Estończyków wychowania religijnego. Jego rola jest marginalizowana w systemie nauczania, a równocześnie wzbudza liczne kontrowersje.

THE MODEL OF RELIGIOUS EDUCATION IN THE REPUBLIC OF ESTONIA

Summary

Estonia is a country which has introduced an optional non-denominational form of religious education in schools. The regulation of this issue is important from the point of view of relations between the Church(es) and the Estonian State. The Constitution of the Republic of Estonia says that there is no established church of Estonia, and guarantees an equal legal status to all churches and religious associations. The Constitution does not mention religious education. The issue has not received in-depth treatment in the legislation, either. Nonetheless, in 2010 a substantial amendment was introduced to the relevant provisions. The curriculum for the subject was unified and currently it serves as a mandatory guideline for all the schools. Estonia is considered as a very

secularized country. This is due to the country's history, which has also determined the attitude of Estonians to religious education. Its role is marginalized in the country's system of education, though at the same time the issue has raised a number of controversies.

Słowa kluczowe: edukacja religijna; wolność sumienia i wyznania; relacje państwo-Kościół; Estonia; państwo świeckie; państwa bałtyckie.

Keywords: religious education; freedom of conscience and religion; church-state relations; Estonia; secular state; the Baltic States.

Literatura

- FAURE G., MENSING T., *The Estonians: The long road to independence*, London 2012.
- GUERRIERO E., IMPAGLIAZZO M., *Najnowsza historia Kościoła. Katolicy i chrześcijaństwo w okresie pontyfikatu Jana Pawła II (1978-2005)*, Kraków 2006.
- HANLEY M., *Baltic diaspora and the rise of Neo-Paganism*, «The Baltic Times», 28.10.2010, <https://www.baltictimes.com/news/articles/27265/>.
- JAGUSIAK B., *Systemy polityczne krajów nadbałtyckich*, Warszawa 2013.
- KARSKI K., 'Ius postliminii' jako podstawa uznania ciągłości przedwojennych i dzisiejszych państw bałtyckich, «Zeszyty Prawnicze» 14.1/2014, s. 7-53.
- KETOLA M., *The Baltic Churches and the Challenges of the Post-Communist World*, «International Journal for the Study of the Christian Church» 9.3/2009), s. 225-239.
- KIVIORG M., *Religion and Law in Estonia*, Alphen aan den Rijn 2011.
- KIVIORG M., *Religion and the Secular State in Estonia*, [w:] *Religion and the Secular State*, red. D.D. THAYER, Madrid 2015.
- KIVIORG M., *Religious education in Estonia*, [w:] *The Routledge International Handbook of Religious Education*, red. D.H. DAVIS, E. MIROSHNIKOVA, Routledge 2012.
- Konstytucja Estonii, tł. z jęz. estońskiego A. PUU; *Wstęp*, L. GARLICKI, P. ŁOSSOWSKI, Warszawa 2000.
- KRUKOWSKI J., *Religia w edukacji publicznej w państwach Unii Europejskiej. Panorama systemów*, [w:] *Religia i etyka w edukacji publicznej*, red. J. KRUKOWSKI, P. SOBczyk, M. PONIATOWSKI, Warszawa 2014.
- LEWANDOWSKI J., *Historia Estonii*, Wrocław-Warszawa-Kraków 2002.
- LIIVIK E., *Referendum in the Estonian Constitution: Historical and Comparative Constitutional Aspects*, «Juridica International» 2011, XVIII, s. 17-26.

- ŁOSSOWSKI P., *Tragedia państw bałtyckich 1939-1941*, Warszawa 1990.
- MUDROV S.A., *Church-State Relations in the Post-Communist World: The Cases of Belarus and Estonia*, «Journal of Church and State» 4(59)/2017, s. 649-671.
- ORZESZYNA K., *Podstawy relacji między państwem a kościołami w konstytucjach państw członkowskich i traktatach Unii Europejskiej. Studium prawnoporównawcze*, Lublin 2007.
- ORZESZYNA K., *Świeckość szkoły a nauczanie religii we Francji*, «Roczniki Nauk Prawnych» 14.2/2004, s. 5-21.
- PIETRZAK M., *Prawo wyznaniowe państw postsocjalistycznych kandydujących do Unii Europejskiej wobec standardów prawa unijnego*, [w:] *Państwo prawne państwo świeckie*, red. M. PIETRZAK, Warszawa 2012.
- RINGVEE R., *Religion and National Building in Estonia. Some Perspective on Secular Society*, [w:] *Religion, Politics and Nation-Building in Post-Communist Countries*, red. G. SIMONS, D. WESTERLUND, London-New York 2015.
- RINGVEE R., *State, religion and the legal framework in Estonia*, «Religion, State and Society» 36.2/2008, s. 181-196.
- ROBBERS G., *Edukacja religijna w systemach szkół publicznych w Europie*, Warszawa 2013.
- RUNIEWICZ-JASIŃSKA R., *Polityka oświatowa państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy, Estonii)*, Toruń 2005.
- VAKKER T., ROHTMETS P., *Estonia: Relations between Christian and Non-Christian Religious Organisations and the State of Religious Freedom*, «Religion, State & Society» 2008, 36 (1), s. 45-53.
- VÄSTRIK E.-H., *In Search of Genuine Religion: The Contemporary Estonian Maausulised Movement and Nationalist Discourse*, [w:] *Contemporary Pagan and Native Faith Movements in Europe: Colonialist and Nationalist Impulses*, red. K. ROUNTREE, New York-Oxford 2015.
- SAGAN S., *Ustrój państwowy Republiki Estonii*, Rzeszów 2018.
- SARKISSIAN A., *Religious Reestablishment in Post-Communist Polities*, «Journal of Church and State» 51.3/2010, s. 472-501.
- SCHIHALEJEV O., *Religious Educations at Schools in Estonia*, [w:] *Religious Education at Schools in Europe: Northern Europe*, red. M. ROTHGANGEL, M. JÄGGLE, G. SKEIE, Vienna 2014.
- SEPEŁOWSKI M., *Republika bez prezydenta – system konstytucyjny Republiki Estońskiej w świetle przepisów jej ustawy zasadniczej z 15 czerwca 1920 roku*, «Studia Iuridica Toruniensia» 14/2014, s. 317-337.
- SOOM K., *Religious Education*, [w:] *History of Estonian Ecumenism*, red. R. AL-TNURME, Tartu-Tallinn 2000.

- SZUBTARSKI G., *Antykościelne ustawodawstwo w ZSRR za rządów Włodzimierza Lenina (1917-1923)*, «Kościół i Prawo» 2(15)/2013, s. 63-75.
- WASZCZUK-NAPIÓRKOWSKA J., *Opinia prawna dotycząca wolności sumienia w konstytucjach krajów Unii Europejskiej*, «Zeszyty Prawnicze Biura Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu» 3(35)/2012, s. 231-253.